

ТЕОРЕТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ЗНАННЯ ЯК СКЛАДОВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА ЗАГАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті показаний вплив початкового курсу економічної теорії на формування інтелектуального капіталу та підвищення рівня економічної і загальної культури; розглянуті дискусії щодо предмета економічної теорії та викладені основні вимоги до побудови курсу. Акцент робиться на світоглядній та виховній функціях економічної науки.

The discussions are shown in the article which touches the subject of economy theory and the main requirements to the structure of the course. The accent is done at the worldoutlooking and behaving functions of economic theory.

Економічна теорія зародилась як наука про багатство. Пошуки його джерел зберігають свою актуальність і донині, на початку ХХІ століття, але увага дослідників при цьому акцентується, в першу чергу, на людському капіталі. Сучасне трактування суспільного багатства виходить з того, що, незважаючи на безпрецедентне зростання цін на енергоносії, вичерпування інших невідновлюваних природних ресурсів, виробництво товарів та надання послуг все більше залежать саме від розуму та майстерності людей.

Людський капітал – це наявний запас знань, здібностей, навичок, кваліфікації, навіть здоров'я. Одна з примітних його особливостей – на відміну від обладнання, землі та фінансового капіталу – те, що його неможливо відокремити від власника. Під інвестиціями у людський капітал економічна наука розуміє освіту, пошук інформації, нагромадження практичного досвіду, охорону здоров'я, географічну мобільність. За авторитетними підрахунками Г. Беккера, запаси освіти, професійної підготовки, здоров'я населення складають близько 75% багатства будь-якої сучасної економіки. Таким чином, головним джерелом багатства, першим серед рівних, стає ресурс К (knowledge), а сучасна економіка набуває вигляду такої, що базується на знаннях (knowledge-based economy).

Інвестиції в освіту розглядаються не лише як неодмінний спосіб нарощування людського капіталу, а й як засіб покращання перспектив

економічного зростання та навіть подальшої демократизації суспільства. Окрім того, вони мають власну цінність, оскільки сприяють зростанню добробуту громадян (цілком природно, що значна частина зарплатні залежить від освіти та досвіду), розширюють кругозір та забезпечують можливість самореалізації. Невипадково, що дані про рівень освіченості громадян країни є складовою інтегральних показників, які використовуються для оцінки якості життя та економічного добробуту.

Не викликає сумнівів, що сучасна інформаційна революція посилює вимоги до фахівців щодо обізнаності у комп'ютерних технологіях, а зростаюча взаємозалежність та взаємозв'язок країн у сучасному світі, що відбивається у глобалізації, диктує необхідність гарного знання іноземних мов. Яке місце при цьому слід відвести знанням економічної теорії? Зазвичай серед аргументів на користь вивчення економічної науки переважає наголос на специфіці перехідних економік, на потребі фахівців з економіки та управління бізнесом для роботи у новоствореному приватному секторі та державному, що підлягає серйозному реформуванню.

Так, ринкова економіка потребує економічно освічених громадян. На відміну від командної системи, в ній цінуються ініціативність та заповзятливість. Однак обмежити аргументи лише цими міркуваннями неможливо. Потреба в економічній освіті має бути розглянута набагато

ширше. Але перш ніж довести нагальну потребу якісної економічної освіти в сучасному суспільстві, слід спочатку з'ясувати, що саме має бути предметом її основи – економічної теорії. Важко заперечити, що поширення основних положень марксистсько-ленінської політичної економії вкупі з іншими різноманітними досягненнями комуністичної пропаганди сприяли формуванню горезвісного “Homo soveticus”.

Дискусії щодо предмета економічної теорії не вщухають як на пострадянському просторі, так і в країнах, де до останнього часу домінували принципи *economics*. Лише якщо на Заході обговорюється криза “mainstream” та активізуються пошуки можливих шляхів виходу з неї у напрямку концепцій, що краще відповідають потребам сьогодення, то ситуація в нашій країні набагато більш драматична.

90-ті роки ХХ ст. були роками трансформації не лише пострадянської економіки, а й економічної освіти. Першим кроком у пошуках науки, що адекватна сучасним проблемам суспільства, стала відмова від заідеологізованої марксистсько-ленінської політичної економії, а подальший рух був спрямований на використання багатого надбання та здобутків світової економічної науки. Втім наприкінці 90-х років у вищі навчальні заклади України повернулася дисципліна “політична економія”, і це положення було закріплено нормативним Галузевим стандартом вищої освіти у 2002 р. Між тим уніфікація вищої освіти у контексті Болонського процесу передбачає, що програма підготовки фахівців економічного напрямку включає викладання дисципліни “економічна теорія” [1].

Деякі українські економісти наполягають на поверненні оновленої класичної версії політекономії, предметом якої виступають виробничі відносини. Предмет економічної теорії, складовою якої є політекономія, зводиться ними при цьому до більш загальних економічних відносин [2]. Одночасно реабілітується і метод політекономії – діалектичний матеріалізм, який вважається єдино науковим світоглядом [3]. За словами С.В. Мочерного, “викладання *economics* є вигідним передусім фінансовій олігархії, а в Україні – кланово-номенклатурній еліті” [4].

Для іншої групи економістів властиве ототожнення політичної економії з економічною теорією – вони розглядають економічну науку, яка у своєму розвитку набуває різних форм (ойкономія, політекономія, *economics*) [5; 6].

Доволі чисельна група економістів намагається поєднати предмет політекономії з предметом *economics* (або так званої “аналітичної економії”). Цей підхід традиційно критикують за еkleктичність, через яку предмет науки виглядає занадто розмитим і неконкретним [7].

На фоні наведених підходів доволі нейтральним виглядає розуміння політичної економії як основи економічної теорії, яка в комплексі з

мікро-, макро-, мезо- та мегаекономією складає загальну економічну теорію. При цьому політекономія визначається як “фундаментальна, методологічна частина економічної теорії, яка розкриває сутність економічних категорій, законів та закономірностей функціонування і розвитку економічних систем у різні історичні епохи” [8].

Важко погодитися з аргументами щодо повернення до попереднього змісту курсу політекономії з його суспільно-економічними формаціями, діалектичним зв'язком продуктивних сил і виробничих відносин як рушійною силою суспільного прогресу. При подібному підході радянської політекономії відкидається можливість багатоваріантного розвитку, спрощується аналіз, недооцінюється роль неекономічних чинників (моральних, релігійних тощо), а соціальна структура суспільства обмежується лише двома класами (“світільники і світники історії”).

Але, з іншого боку, існує реальна небезпека того, що при подальшому реформуванні освітнього процесу від початкового курсу взагалі відмовляться і економічна підготовка буде розпочинатися безпосередньо з курсу мікро- та макроекономіки I (introductory), переходячи потім до проміжних (intermediate) і поглиблених (advanced) курсів, як це вже сталося в Росії та Молдові [9].

У рамках даного дослідження ми робимо спробу відповісти на питання щодо доцільності відмови від політичної економії як вступу до економічної теорії; сутності предмета економічної науки та оптимальної структури курсу, логіки його викладання; змісту знань, що можуть стати інтелектуальним капіталом людини ХХІ ст. Відповіді на ці питання спиралися на упевненість в тому, що задачею викладання є не просто передача інформації, а й виховання, прищеплення відповідного світогляду, формування певного рівня загальної (а не лише економічної) культури.

Уявлення про внесок економічної теорії в означені процеси не повинно здаватися дивним. Адже цілком правомірні роздуми про місце кожної науки у спадщині світової духовної культури. Так, важко не погодитися з роллю математики, яка “входить у світову культуру своїм етичним аспектом... Математика не допускає неправди. Вона вимагає, щоб твердження не просто проголошувалися, а й доводилися. Вона вчить ставити питання і не боїться нерозуміння відповідей. Вона за природою демократична: її демократизм обумовлений характером математичних істин. Їх непохитність не залежить від того, хто їх проголошує, академік чи школяр” [10].

Засвоєння основних принципів та закономірностей економічної теорії, у свою чергу, має сприяти розвитку здорового скептицизму та

прагматизму, збагатити інструментарієм, що придатний для дослідження різноманітних (під час далеких від економіки) проблем, розвинути вміння роботи вибір та наважуватися на компроміси.

Відмовляючись від домінування марксистсько-ленінської політекономії, безперечно, слід рухатися у бік синтезу існуючих економічних теорій, оновлення змісту політекономії, доповнення класичної спадщини здобутками сучасних шкіл, не абсолютизуючи при цьому жодної з них. Загально визнано, що одними з найголовніших функцій початкового курсу економічної теорії є світоглядна та виховна.

Прагнучи до якнайкращого виконання цих функцій, слід брати до уваги, що основними рисами політичної економії з точки зору економічної освіти є “пропедевтичність” та фундаментальність. Найголовнішим призначенням початкової економічної підготовки має бути введення студентів у курс економічної науки, створення теоретичного підмурку та підготовка до сприйняття вчень інших течій. Називати цей курс політекономією неправомірно, оскільки це лише окрема складова економічної теорії. Назва, що більше відповідає змісту та задачам курсу – основи економічної теорії. При цьому головне, що цей предмет має передувати вивченню мікро-, макроекономіки та інших економічних дисциплін.

Викладати економічну теорію потрібно у всьому її різноманітті, уникаючи та долаючи монопольне положення окремих її складових. Оптимальним початком курсу виглядає тема “Еволюція економічної думки”. Перш ніж вести розмову про предмет і метод, необхідно продемонструвати стисло історію розвитку науки, яка неодноразово змінювала не лише свій предмет, а й назву. Потрібно намалювати, нехай дуже загальну, схематичну, картину еволюції предмета, щоб було зрозуміло місце основних течій, їхня спадковість та зв'язки з іншими напрямками. Подібний початок ніякою мірою не підмінює історію економічних учень, яка буде вивчатися згодом.

Викладення подальших тем доцільно будувати, використовуючи принцип альтернативності (плюралізму), на обов'язковому співставленні існуючих в економічній науці підходів. Так, сутність товару слід розглядати з точки зору трудової теорії вартості та теорії граничної корисності; гроші – використовуючи еволюційну та раціоналістичну концепції їхнього походження. Подібним чином, беручи поступово до уваги позиції різноманітних шкіл, студенти виховуються в дусі толерантності, так необхідної для формування здорового демократичного суспільства.

Безапеляційні судження (“світогляду, який можна було б поставити поряд з діалектичним матеріалізмом – вченням про загальні закони

розвитку природи, суспільства і мислення, просто не існує” [3], як правило, є одним з наслідків удаваної монополії в економічній науці, домінування “єдино вірного” вчення.

До того ж у студентів формується звичка дивитися на будь-які проблеми з різних точок зору і, як наслідок, формується їхня власна позиція. На зміну традиційному стереотипному мисленню, що властиве тоталітарному суспільству, повинно прийти довгоочікуване “критичне мислення”, що є одним з основних понять у концепції К.Поппера, необхідним атрибутом його “відкритого суспільства”. Люди не повинні думати та приймати рішення за наперед окресленими схемами та санкціонованими ідеологією нормами. Вони повинні самостійно мислити та висловлювати власні критичні судження.

Розвитку критичного мислення всіляко сприяє вивчення есопоміс. Починаючи з перших тем, студенти оволодівають категорією альтернативних витрат. Відтепер докорінно змінюється їхнє сприйняття реалій, починає формуватися раціональний підхід до прийняття рішень. Незважаючи на правомірність сучасних пошуків нової парадигми в економічній теорії, проблема вибору та альтернативні витрати залишаються найціннішим надбанням неокласичної школи та зберігають свою актуальність.

Приймати рішення та робити вибір доводиться щоденно і на кожному кроці. Значення та важливість рішень може суттєво відрізнятись, але економісти наголошують на тому, що жодне з них не може не мати витрат. Раціональність вибору полягає у формулюванні всіх можливих альтернатив, порівнянні їхніх переваг та недоліків, визначенні реальної вартості того єдиного варіанта, що обирається. Припущення про характерність подібної поведінки людей, які керуються не емоціями, а розрахунками альтернативних витрат, дозволяє передбачати їхні майбутні вчинки. А беручи до уваги особистий шлях кожного, основний принцип есопоміс допомагає обирати вірний напрямок на роздоріжжі, оптимальний вихід у вузлові моменти життя.

Недивно, що для радянських людей, що емігрували в західні країни, найтяжчою проблемою була саме необхідність робити вибір. Адже в командній системі все було чітко визначено наперед – школа, комсомол, навчання, робота, прописка. Для директорів соціалістичних підприємств не тільки не існувало ринків праці, землі і капіталу, були відсутні й альтернативні витрати – не було можливості як вибору ресурсів, так і об'єктивного розрахунку витрат.

Беручи до уваги роль історії у вихованні у студентів здібностей до самостійного аналізу, критичного ставлення до інформаційних джерел та готовності до діалогу, цікаво звернутися до загальновідомого виразу – “історія не має умов-

ного способу”. Адже він виявляється помилковим з точки зору основного призначення історії – засвоєння її уроків. Саме це мав на увазі німецький письменник Альфред Андерш, коли виступав “проти диктатури дійсного способу”. Умовний спосіб абсолютно необхідний для того, щоб зрозуміти, які були альтернативи в історичних подій, чи можна було зробити інакше, уникнути того, що сталося насправді. Історію змінити неможливо, але її хід не повинен виглядати приреченим. Для неповторення помилок у майбутньому, більш об’єктивного оцінювання історичного минулого необхідний ґрунтовний аналіз усіх **альтернатив, що існували**¹.

Взагалі, подібне використання основного принципу економіки для аналізу історичних процесів є одним з проявів своєрідного економічного імперіалізму – явища, яке заявило про себе ще на межі 50-60-х років ХХ ст., “коли економісти-неокласики усвідомили, що апарат мікроекономічного аналізу має набагато ширшу застосовність, ніж передбачалося раніше” [11]. Не лише вибір, витрати, переваги і обмеженість, а й інші категорії і принципи економіки – рівновага, ефективність, граничний аналіз – можуть бути застосовані при аналізі багатьох соціальних процесів.

Аналізуючи використання економічного підходу до людської поведінки, Г. Беккер наводив численні приклади широкого кола проблем, які вражають своєю безмежною різноманітністю – це проблеми “розвитку мови (Marschak, 1965), відвідування церков (Azzi and Ehrenberg, 1975), політичної діяльності (Buchanan and Tullock, 1962, Stigler, 1975), правової системи (Posner, 1973; Becker та Landes, 1974), вимирання тварин (Smith, 1975), самогубств (Hamermesh та Soss, 1974), альтруїзму й соціальних взаємодій (Becker, 1974, 1976; Hirshleifer, 1977), а також шлюбів, народжуваності й розлучень (Schultz, 1974; Landes and Michael, 1977)” [12].

Усі наведені приклади можна звести до загальної схеми “максимізації корисності при стабільному наборі переваг і нагромадженні оптимальних обсягів інформації та інших ресурсів на безлічі різноманітних ринків” [14], що доводить унікальність економічного підходу.

Підвищенню рівня загальної культури повинно посприяти засвоєння й інших понять і концепцій економічної науки. Так, у класичній політекономії варто запозичити ставлення до економічних законів. Доволі важливим є прищеплення студентам переконання, що, подібно до законів природи, економічні також є об’єктивними, тобто існують незалежно від бажання, ставлення, навіть уяви про них людей. Усвідомлення об’єктивності економічних законів

є безперечно необхідним для нашого суспільства, в якому досі, за свідченням соціологів, не викоренена традиція і навіть потреба авторитарної влади – пошуки “месії”, котрий прийде і “наведе лад у країні” [14]. Лише в цьому випадку, аналізуючи економічні події, студенти будуть перш за все шукати об’єктивні причини, не піддаючись спокусі пояснювати все, що відбувається, рисами характеру чергового прем’єр-міністра.

Слід погодитися з тим, що сучасну економіку цілком справедливо звинувачують у надмірній математизації – переповненні графіками, схемами, математичними формулами. Без математики просто неможливо уявити вивчення мікрота макроекономіки, але основна задача вступного курсу основ економічної теорії полягає в тому, щоб зацікавити студента, навчити елементарної економічної мови та сприяти розвитку його економічної інтуїції. Застосування математичного апарату має бути наступною задачею.

Ця обставина є однією з вагомих причин, чому економічну освіту недоцільно починати одразу з курсу мікроекономіки. А. Маршалл, який сам був гарним математиком, бачив небезпеку надмірного захоплення її інструментарієм і вважав, що при висуванні математичних методів дослідження на перший план дуже легко сплутати справжню ієрархію явищ та розмістити їх не у черзі важливості, а у черзі розв’язуваності [15].

Безумовно, математичний інструментарій не слід абсолютизувати, його роль все ж таки допоміжна, коли вже окреслені межі можливого використання та побудована логічна схема, проранжовані за важливістю існуючі проблеми. Інакше можна прийти до дивовижних, хоча формально вірних, висновків.

Окремо слід зазначити внесок макроекономічної складової у розвиток інтелектуального капіталу та загальної культури. Формування у студентів логічно стрункої системи поглядів, охоплення ними цілісної картини розвитку національної економіки сприятиме усвідомленню необхідності проведення реформ та кращому їх розумінню, що є винятково важливим для сучасної України. Демократична держава потребує економічно освічених громадян, які не стануть легкою здобиччю політиків, що спекулюють популістськими гаслами.

Висновки, перспективи подальших досліджень

Складність та гострота економічної, соціальної, політичної та інших сфер сучасного українського суспільства переконливо свідчать, що успішні економічні зрушення можливі в результаті нагромадження інтелектуального капіталу в

¹ Подібний підхід був реалізований у книзі Н. Соколова, І. Курукіна, І. Карацуби “Выбирая свою историю. “Развилки” на пути России: от рюриковичей до олигархов”. М., 2005. Автори назвали свою роботу антипідручником і показали історію Росії як низку багатоваріантних ситуацій. Нажаль, майже завжди вибір з кількох можливих шляхів розвитку робився не на користь демократичних інститутів та поваги до прав людини.

формі потрібних теоретико-економічних знань, а бажаної сталості прогресивні зміни можуть набути лише за умов відповідних змін у рівні культури. Наявний запас економічних знань та узагальнень, що хронічно відстає від викликів сьогодення, може розглядатися як одна з причин недостатньої обґрунтованості рішень, що приймаються як на мікро-, так і на макрорівнях. А чимало труднощів сучасного розвитку української економіки та суспільства в цілому багато в чому обумовлені низьким рівнем економічної культури.

Поняття культури зазвичай включає (окрім матеріальних творінь) життєві цінності та норми поведінки. Історичний досвід доводить, що лише країни з високою економічною культурою в змозі сприйняти та використати для свого розвитку господарські традиції та національний менталітет.

Усі течії економічної теорії за умов об'єктивного неупередженого підходу покликані робити

помітний внесок у нарощування людського капіталу та формування економічної та загальної культури. Предмет економічної теорії та структуру курсу слід розглядати в контексті з задачами викладання. Основною метою та призначенням початкового, оптимально структурованого, курсу економічної теорії (яку б назву він не мав) повинно виступати формування певної економічної інтуїції, економічного (критичного) мислення. Саме в цьому полягатиме виконання економічною наукою її світоглядної та виховної функції.

Вміле використання теоретико-економічних знань разом з належним рівнем культури, традиціями та звичаями несуть у собі величезний синергетичний та суспільний ефект. Лише у цьому випадку критичне мислення громадян нашої країни може набути критичної маси та сприятиме переходу економіки до нової постіндустріальної стадії розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна економічна освіта: Україна і Болонський процес / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – С. 42-78.
2. Мочерний С., Устенко О. Предмет економічної теорії // Економіка України. – 2003. – № 10. – С. 4-5.
3. Гош О. Історична місія політичної економії в Україні // Економіка України. – 2004. – № 2. – С. 57.
4. Мочерний С.В. Економічна теорія: Посібник. – К.: Академія, 1999. – С. 92.
5. Тивончук І. Про предмет і класифікацію сучасної економічної науки // Економіка України. – 1995. – № 10. – С. 60.
6. Єременко В. Економічна наука: проблеми логіки, методології, класифікації // Економіка України. – 2005. – № 12. – С. 58-59.
7. Стеблій Г.Я., Горбачевська О.В. Методологічні проблеми структуризації економічної теорії: Монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2005. – С. 118.
8. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2006. – С. 23-24.
9. Каталог учебных программ экономического факультета МГУ по направлению “Экономика” / Под науч. ред. В.П. Колесова, М.В. Палта. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – С. 7-9.
10. Успенский В. Апология математики, или О математике как части духовной культуры // Новый мир. – 2007. – № 11. – С. 130.
11. История экономических учений / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 2000. – С. 719.
12. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. – М., 1993. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 31.
13. Там же. – С. 38.
14. Суржик Л. Профіль української соціології: погляд зблизка і здалеку // Дзеркало тижня. – № 49 (678). – 22-28 грудня 2007 р. – С. 14.
15. Цит. за: ИСТОКИ. – Вып. 3. – М.: Высшая школа экономики, 1998. – С. 468.